

Fecr Yayınları: 494

KLASİK TEFSİR HÂTİMELERİ

(Metin, Çeviri, Tahkik, Tashih, Tahlil ve Değerlendirme)

Doç. Dr. Nurdoğan TÜRK

© FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.

(Sertifika no: 13178)

Mizanpaj ve Kapak

FCR

Baskı ve Cilt

VADİ GRAFİK TASARIM VE REKLAMCILIK LTD. ŞTİ.

İvedik Org. San. 1420. Cad. No: 58/1

Yenimahalle/ANKARA • Tel: 0 312 395 85 71

(Sertifika No: 47479)

1. Baskı: Aralık 2021

ISBN: 978-625-8005-38-7

FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SANAYİ ve TİC. LTD. ŞTİ.

Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No: 14/1

Ulus-Altındağ/ANKARA • Tel: (0312) 310 08 60

Web: www.fcr.com.tr • e-mail: fcr@fcr.com.tr

KLASİK TEFSİR HÂTİMELERİ

(Metin, Çeviri, Tahkik, Tashih, Tahlil ve Değerlendirme)

Doç. Dr. Nurdoğan TÜRK
(ORCID: 0000-0002-5684-5956)

Ankara 2021

NURDOĞAN TÜRK

1969 Kocaeli/Kandıra'da dünyaya geldi. 1987'de Kocaeli İHL'ni ve 1991'de Al-Azhar Üniversitesi'ni bitirdi. Mezuniyetinin ardından 1994'de yüksek lisansını ve 2001'de doktorasını tamamladı. Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde çeşitli görevlerde bulundu. Hâlen Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak görevini sürdürmektedir.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	10
ÖNSÖZ	11
GİRİŞ	15

BİRİNCİ BÖLÜM

ESERLERİNDE HÂTİME BULUNMAYAN MÜFESSİRLER VE TEFSİRLERİ

1. HİCRÎ 1. YÜZYIL	23
2. HİCRÎ 2. YÜZYIL	24
3. HİCRÎ 3. YÜZYIL	26
4. HİCRÎ 4. YÜZYIL	28
5. HİCRÎ 5. YÜZYIL	31
6. HİCRÎ 6. YÜZYIL	33
7. HİCRÎ 7. YÜZYIL	34
8. HİCRÎ 8. YÜZYIL	35
9. HİCRÎ 9. YÜZYIL	38
10. HİCRÎ 11. YÜZYIL	39
11. HİCRÎ 14. YÜZYIL	39

İKİNCİ BÖLÜM

ESERLERİNDE HÂTİME BULUNAN MÜFESSİRLER VE TEFSİRLERİ

1. HİCRÎ 3. YÜZYIL	41
1.1. Yahyâ b. Ziyâd Ferrâ, <i>Me'âni'l-Kur'an</i>	41
1.1.1. Eserin Hâtimesi	41
1.1.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi	43
2. HİCRÎ 5. YÜZYIL	45
2.1. Mekkî b. Ebî Tâlib, <i>el-Hidâye ilâ bulûğ'i'n-nihâye fî 'ilmi me'âni'l-Kur'an ve tefsîrihi ve abkâmîbi ve cümelin min fûnûni 'ulûmîb</i>	45
2.1.1. Eserin Hâtimesi	45
2.1.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi	48
2.2. Mâverdî, <i>en-Nuket ve'l-uyûn</i>	50

2.2.1. Eserin Hâtimesi -----	50
2.2.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	51
2.3. Abdülkerim b. Hevâzin Kuşeyrî, <i>et-Teysîr fi't-tefsîr (et-Tefsîrül-kebir)</i> -----	52
2.3.1. Eserin Hâtimesi -----	52
2.3.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	53
2.4. Vâhidî, <i>et-Tefsîru'l-basît</i> -----	53
2.4.1. Eserin Hâtimesi -----	53
2.4.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	55
2.5. Vâhidî, <i>el-Vasît fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecid</i> -----	57
2.5.1. Eserin Hâtimesi -----	57
2.5.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	58
2.6. Vâhidî, <i>el-Veciz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz</i> -----	58
2.6.1. Eserin Hâtimesi -----	58
2.6.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	59
2.7. Ebû'l Muzaffer Sem'ânî, <i>Tefsîru'l-Kur'ân</i> -----	60
2.7.1. Eserin Hâtimesi -----	60
2.7.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	60
3. HİCRÎ 6. YÜZYIL -----	61
3.1. Kiyâ el-Herrâsî, <i>Abkâmü'l-Kur'ân</i> -----	61
3.1.1. Eserin Hâtimesi -----	61
3.1.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	62
3.2. Ferrâ Begavî, <i>Tefsîrül-Begavî (Me'âlimü't-tenzîl)</i> -----	62
3.2.1. Eserin Hâtimesi -----	62
3.2.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	63
3.3. Zemahşerî, <i>el-Keşşâf</i> -----	64
3.3.1. Eserin Hâtimesi -----	64
3.3.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	68
3.4. Ebü Bekr İbnü'l-Arabî, <i>Abkâmü'l-Kur'ân</i> -----	70
3.4.1. Eserin Hâtimesi -----	70
3.4.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	72
3.5. Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, <i>Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr</i> -----	73
3.5.1. Eserin Hâtimesi -----	73
3.5.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	74
4. HİCRÎ 7. YÜZYIL -----	76
4.1. Beyzâvî, <i>Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vil</i> -----	76
4.1.1. Eserin Hâtimesi -----	76
4.1.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	77

5. HİCRÎ 8. YÜZYIL -----	79
5.1. Ebû'l-Berekât Nesefî, <i>Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vil</i> -----	79
5.1.1. Eserin Hâtimesi -----	79
5.1.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	80
5.2. Nizâmeddin en-Nisâbüri, <i>Garâibü'l-Kur'an ve regâibü'l-furkân</i> -----	81
5.2.1. Eserin Hâtimesi -----	81
5.2.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	92
5.3. Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, <i>Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm</i> -----	102
5.3.1. Eserin Hâtimesi -----	102
5.3.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	102
6. HİCRÎ 9. YÜZYIL -----	104
6.1. Ebû Zeyd Seâlibî, <i>el-Cevâbirü'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'an</i> -----	104
6.1.1. Eserin Hâtimesi -----	104
6.1.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	107
6.2. Molla Gürânî, <i>Gâyetü'l-emânî fî tefsîri'l-kelâmi'r-rabbânî</i> -----	110
6.2.1. Eserin Hâtimesi -----	110
6.2.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	111
7. HİCRÎ 10. YÜZYIL -----	113
7.1. Muinüddin İcî, <i>Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an</i> -----	113
7.1.1. Eserin Hâtimesi -----	113
7.1.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	114
7.2. Süyûtî, <i>ed-Dürri'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr</i> -----	115
7.2.1. Eserin Hâtimesi -----	115
7.2.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	127
7.3. Ni'metullâh b. Mahmûd en-Nahcuvânî, <i>el-Fevâtihu'l-ilâhiyye</i> -----	130
7.3.1. Eserin Hâtimesi -----	130
7.3.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	131
7.4. Ebû'l-Yümn el-Uleymî, <i>Fethu'r-rahmân fî tefsîri'l-Kur'an</i> -----	131
7.4.1. Eserin Hâtimesi -----	131
7.4.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	133
7.5. Hatîb Şirbînî, <i>es-Sirâcü'l-münîr</i> -----	135
7.5.1. Eserin Hâtimesi -----	135
7.5.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	140
7.6. Ebüssüüd Efendî, <i>İrşâdü'l-'akli's-selim</i> -----	145
7.6.1. Eserin Hâtimesi -----	145
7.6.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	147

8. HİCRÎ 12. YÜZYIL -----	148
8.1. İsmâil Hakkı Bursevî, <i>Rûbu'l-beyân</i> -----	148
8.1.1. Eserin Hâtimesi -----	148
8.1.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	151
9. HİCRÎ 13. YÜZYIL -----	154
9.1. İbn Acîbe, <i>el-Babrü'l-medîd fî tefsiri'l-Kur'âni'l-mecîd</i> -----	154
9.1.1. Eserin Hâtimesi -----	154
9.1.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	155
9.2. Senâullâh Pânîpetî, <i>et-Tefsîru'l-Mazhari</i> -----	156
9.2.1. Eserin Hâtimesi -----	156
9.2.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	157
9.3. Şevkânî, <i>Fethu'l-kadîr</i> -----	157
9.3.1. Eserin Hâtimesi -----	157
9.3.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	159
9.4. Şehâbeddin Mahmûd Âlûsî, <i>Rûbu'l-me'âni</i> -----	160
9.4.1. Eserin Hâtimesi -----	160
9.4.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	164
10. HİCRÎ 14. YÜZYIL -----	166
10.1. Mahmûd Hamza, <i>Dürrü'l-esrâr</i> -----	166
10.1.1. Eserin Hâtimesi -----	166
10.1.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	169
10.2. Siddik Hasan Han, <i>Fethu'l-beyân fî mekâsidi'l-Kur'an</i> -----	170
10.2.1. Eserin Hâtimesi -----	170
10.2.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	175
10.3. Muhammed b. Ömer Nevevî, <i>Merâbu lebid li-keşfi ma'ne'l-Kur'âni'l-mecîd</i> -----	179
10.3.1. Eserin Hâtimesi -----	179
10.3.1.1. Hâtimenin Tahlil ve Değerlendirilmesi -----	180
SONUÇ -----	181
HÂTİME -----	187
KAYNAKÇA -----	193

يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا

“O, dilediğine hikmeti verir ve kime hikmet verilirse o kimse bir-
çok hayra nâil olmuş demektir.”

(el-Bakara 2/269)

إنه ليقع في قلبي أن الحكمة: هي الفقه في دين الله، وأمر يدخله الله في القلوب من رحمته وفضله

“Şüphesiz kalbime düşen şudur ki; hikmet, Allah’ın dininde
anlayış sahibi olma ve O’nun, kendi rahmeti ve lütfundan
kalplerde oluşturduğu bir durumdur.”

(Mâlik b. Enes)

KISALTMALAR

a.mlf.	: Aynı Müellif
b.y.	: Basım Yeri Yok
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
dip.	: Dipnot
drl.	: Derleyen
ed.	: Editör
H.z.	: Hazreti
md.	: Madde
mlf.	: Müellif, Yazar
No.	: Numara
nşr.	: Neşreden
öl.	: Ölüm Tarihi
r.a.	: Radıyallahu anh
s.a.v.	: Sallallâhü aleyhi ve sellem
thk.	: Tahkik Eden
ts.	: Tarihsiz
tsh.	: Tashih Eden
vb.	: ve benzerleri
vd.	: ve diğerleri
y.y.	: Yayıncı Yok

ÖNSÖZ

Hamd, âlemlerin rabbi Allah'a aittir. Salât ve selâm, Hz. Muhammed'in (s.a.v.), nebî ve resul kardeşlerinin, tertemiz ailesinin ve ashâbının üzerine olsun.

Kur'ân, Allah'ın muciz kelâmıdır. Kelâmındaki muradı daha iyi anlayabilmek için tefsire olan ihtiyaç aşıkardır. İşte bu meyanda tefsir alanında yazılmış kıymetli eserler vardır. Bu eserler, Kur'ân âyetlerinin tefsir ve te'vilini içermektedirler. Müfessirlerden bazıları eserlerinde hâtimeye yer verirken diğer bazıları sadece tefsirle yetinmişlerdir. Hâtimeler, müfessirlerin Kur'ân âyetlerini tefsir ettikten sonra kaleme aldıkları son sözlerdir ki hacim, üslup ve içerik bakımından farklılık arz etmektedir. Dolayısıyla hâtimeler, özellikle hacimsel bazda bir veya birkaç cümle, kısa veya uzun bir paragraf yahut birden çok sayfadan oluşabilmektedir. Özü itibariyle hâtimelerin, müfessirlerin telif ettikleri eserlerin bir parçası olduğu kesindir. Bu nedenle kanaatimizce hâtimelerin titizlikle ele alınarak tahkik, tashih, tahlil ve değerlendirilmesi, en az tefsirlerdeki malumat ve varsa mukaddimeler kadar tefsir ilmi ve Kur'ân ilimleri açısından önem ve kıymet arz etmektedir.

Araştırma neticesinde görebildiğimiz kadarıyla günümüze kadar tefsir hâtimelerini konu edinen bu denli Arapça ve Türkçe kapsamlı müstakil bir araştırma yapılmamıştır. Bu bağlamda çalışmamız hem konusu hem de metin, çeviri, tahkik, tashih, tahlil ve değerlendirmeyi cemedan sunum tarzıyla ilk şümüllü müstakil eser olma özelliğini taşımaktadır. Çalışmada, kitabın hacminin daha fazla artmaması ve başka bir çalışmada işlenmesi düşünüldüğünden Zemahşerî'nin (öl.

538/1144) *Keşşâfı* hariç Şia, Mu'tezile gibi mezhebî tefsir ekollerinin tefsirlerine yer verilmemiş olup ehl-i sünnet klasik tefsir kaynakları ele alınmıştır. Çalışmanın amacı, söz konusu hâtimelerin tefsir ilmi ve Kur'ân ilimlerine sağladığı katkıların ortaya konulmasıdır.

Çalışmamız, bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde, hâtimenin tanımı, lügat ve terim anlamı vb. hususlara yer verilmiştir.

Birinci bölümde, tefsirin tedvin döneminden hicrî 14. yüzyılın ilk çeyreğine kadar eserlerinde hâtime bulunmayan müfessirler ve tefsirleri kronolojik olarak zikredilmiştir.

İkinci bölümde ise tefsirin tedvin döneminden hicrî 14. yüzyılın ilk çeyreğine kadar tefsirlerinde hâtime bulunan müfessirler ve eserleri ele alınmıştır. Ancak çalışma, imkânlar ölçüsünde ulaşılabilen matbu veya yazma eserlerle sınırlandırılmıştır. Çalışmada, önce her hâtimenin orijinal Arapça metni verilmiş sonra Türkçeye çevrilmeye çalışılmıştır. Kitabın hacmini birazcık artırmakla birlikte Arapça metnin verilmesi, okuyucuya orijinal metinle çeviri arasında mukayese imkânı vermesi amacını gütmektedir. Türkçe çevirilerde metnin akıcılığı dikkate alınarak âyet ve hadis metinleri çift tırnak içine alınmadan eğik olarak verilmiştir ki okuyucu, böylece müellifin sarf ettiği cümlelerde ne kadar âyet ve hadise atf yaptığını görebilsin. Metinde âyet ve hadisin dışında varsa şiir, atasözü vb. hususlar, duruma göre ya çeviri kısmında dipnotlarda gösterilmiş ya da tahlil ve değerlendirme başlıklarında ayrıca incelenmiştir.

Birden fazla baskısı olan eserlerdeki hâtimelerin Arapça metinleri birbiriyle karşılaştırılmış şayet varsa farklılıklara temas edilmiştir. Gerekli görülen yerlerde tashihler yapılmıştır. Dolayısıyla her hâtime, metin ve muhteva bakımından

tahkik, tashih, tahlil ve değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Ayrıca tematik analize de yer verilmiştir.

Allah'tan en büyük isteğimiz, alın teri döküp emek harcadığımız bu çalışmamızı kıyamet gününe kadar kendisinden faydalanılan bir eser ve benim için katında iyilik hazinesi kılmasıdır. Son olarak öncelikle bu çalışmamda bana destek veren kıymetli eşim Emine Türk hanımefendiye, eserimi baştan sona okuyup inceleyen ve yapıcı eleştirilerini esirgemeyen saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Hikmet Koçyiğit ve Doç. Dr. Hüseyin Akyüz'ün yanı sıra Arapça metinleri baştan sona okuyup gözden geçiren ve tashih eden Hayrullah Çetinkaya hocama -Allah hepsinden razı olsun- içten teşekkürlerimi sunuyor ve gönülden hayır dualar ediyorum.

Gayret bizden, başarıya ulaştırmak sadece Allah'tandır.

Doç. Dr. Nurdoğan TÜRK
Ankara 2021